

LESZEK WOJCIECHOWSKI

KSIEGA JANA Z MANDEVILLE
W NOWEJ ODSŁONIE EDYTORSKIEJ

Le Livre de Jean de Mandeville, édition bilingue établie, traduite, présentée et annotée par Michèle Guéret-Laferté et Laurence Harf-Lancner, Champion Classiques. Moyen Âge, 58 (Paris : Honoré Champion, 2023), ss. 840; ISBN: 978-2-38096-056-3; ISSN: 1636-9386; eISBN: 978-2-38096-057-0.

DOI: <https://doi.org/10.18290/rh24722.11>

W połowie 2023 r. wydawnictwo Honoré Champion opublikowało jeden z przekazów dzieła, które cieszyło się bardzo dużą poczytnością od schyłku średniowiecza — od połowy XIV stulecia, jak i w czasach wczesnonowożytnych. *Księga / Księga cudów świata (Le Livre; Le Livre des merveilles du monde)*, ułożona przez Jana z Mandeville, znana także pod innymi tytułami czy określeniami, zwłaszcza jako *Podróże (Les Voyages; Travels)*, zachowała się w prawie 300 rękopiśmiennych różnojęzycznych kodeksach¹; kilka manuskryptów notowanych

Prof. dr hab. LESZEK WOJCIECHOWSKI — Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Instytut Historii, Katedra Historii Starożytnej, Bizantyńskiej i Średniowiecznej; adres do orespondencji: Al. Racławickie 14, 20-950 Lublin; mail: leszek.wojciechowski@kul.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6024-0127>.

¹ Zob. zestawienie rękopisów: Josephine W. Bennet, *The Rediscovery of sir John Mandeville* (New York: Modern Language Association of America, 1954), 415–420; Guy de Poerck, „La tradition manuscrite des Voyages de Jean de Mandeville À propos d’un livre recent”, *Romanica Gandensia* 4 (1955): 125-158 (tu rękopisy wersji wyspiarskiej i kontynentalnej; zob. niżej); Christiane Deluz, *Le Livre de Jehan de Mandeville: une „géographie” au XIVe siècle* (Louvain-la Neuve: Institut d’études médiévales de l’Université catholique de Louvain, 1998), 371–382. Zob. też uwagi, które przedstawił Adam Krawiec: Adam Krawiec, „Księga Jana Mandeville’a — fikcja i rzeczywistość w średniowiecznych relacjach podróżniczych”, w *Antyk, prawda i fałsz w średniowieczu. Materiały Seminariów Mediewistycznych im. Alicji Karłowskiej-Kamzowej*, red. Jacek Kowalski i Tomasz Ratajczak (Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 2011), 64 i przypisy tamże 4 i 5.

jest w bibliotekach polskich². Od 1478 r., kiedy dzieło zostało po raz pierwszy wytlócone (w Augsburgu, w języku niemieckim), ukazało się do 1600 r. co najmniej 90 wydań drukowanych³. Archetypowy tekst *Księgi* czy też *Podróży* spisany został w jednej z odmian języka francuskiego. Wyróżniono trzy francuskojęzyczne wersje tekstu, przekazane w kilkudziesięciu manuskryptach. Wersja zwana wyspiarską (insularną, *la version insulaire*) liczy 25 rękopisów. Dzieli się je na grupy A, B i C. Grupy A i B zawierają przekaz spisany w Anglii w odmianie anglo-normandzkiej francuskiego. Grupa C to teksty sporządzone przez kopistów francuskich na podstawie przekazów z grup A i B, jednak zapisane w odmianie kontynentalnej tego języka. Druga wersja, określana kontynentalną (*la version dite continentale*), liczy 30 manuskryptów, przekazujących tekst *Księgi Jana z Mandeville* we francuskim kontynentalnym. Te wersje, oprócz właściwości języka, w którym zostały zapisane, różnią się co liczby i wielkości zawartych w nich rozdziałów, różnice występują także w odniesieniu do szczegółów narracji. Trzecia wersja *Księgi*, reprezentowana przez 7 rękopisów, powstała później niż wyżej wymienione. Podobna jest do wersji kontynentalnej. Spisana we francuskim kontynentalnym zawiera sporo materiału dotyczącego Ogiera Duńczyka (Ogier le Danois), jednego z bohaterów *chanson de geste*. Zwie się ją przeto wersją Ogiera (*la version Ogier*) lub wersją z Liège, leodyjską (*la version liégoise*), ze względu na miejsce, gdzie miała powstać⁴. Najstarszy zachowany rękopis *Księgi* pochodzi z 1371 r. Został wykonany dla lekarza króla Francji Karola V; tekst należy do wersji kontynentalnej (Paryż, Biblioteka Narodowa; nouv. acq. fr 4515; w edycjach jako rękopis P13)⁵.

² Rękopiśmienne niemiecko- i łacińskojęzyczne przekazy *Księgi* istniejące w bibliotekach polskich zarejestrował Jerzy Kaliszuk: Jerzy Kaliszuk, „Recepcja «Podróży» Johna Mandeville’a w Polsce późnego średniowiecza i u progu czasów nowożytnych”, *Przegląd Historyczny* 79 (1998): 3, 352–357. Informacje tego badacza uwzględniła Christine Deluz w wydaniu krytycznym wersji insularnej dzieła Jana z Mandeville: Jean de Mandeville, *Le Livre des merveilles du monde*, wyd. Christine Deluz (Paris: CNRS Éditions, 2000), 32 przypis 107. Zob. także Adam Krawiec, *Ciekawość świata w średniowiecznej Polsce. Studium z dziejów geografii kreacyjnej* (Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 2010), 202–208.

³ Zob. hasło: Françoise Fery-Hue, „Jean de Mandeville”, w: *Dictionnaire des lettres françaises. Le Moyen Âge*, oprac. Robert Bousuat i in. ([Paris:] Fayard 1992), 810-812; ibidem, bibliografia, 813-814. Inkunabuły dzieła Mandeville’a w polskich bibliotekach notuje Kaliszuk, „Recepcja «Podróży»”, 357–358. Zob. także Krawiec, „Księga Jana Mandeville’a”, 64.

Skałą recepcji dzieła Mandeville’a ukazała Rosemary Tzanaki, *Mandeville’s Medieval Audiences. A Study on the Reception of the Book of Sir John Mandeville (1371-1550)* (Aldershot: Ashgate, 2003).

⁴ Podział zaproponowała Josephine W. Bennett: Bennett, *The Rediscovery of sir John Mandeville*, 135–146. Zob. też Michael C. Seymour, „The scribal tradition of Mandeville’s Travels. The insular Version”, *Scriptorium* 18 (1964): 34–38; de Poerck, „La tradition manuscrite”, *passim*.

⁵ Tekst ten wydał Malcolm Letts: *Mandeville’s Travels. Texts and Translations*, wyd. i tłum. Malcolm Letts (London: Hakluyt Society, 1953).

Na podstawie wymienionych wersji francuskojęzycznych dokonano w średnowieczu i czasach nowożytnych tłumaczenia na dziewięć innych języków (angielski, łaciński, niemiecki, niderlandzki, duński, czeski, włoski, hiszpański, gaelicki). Od ostatniej ćwierci XIX wieku zaczęto wydawać teksty *Księgi/Podróży* Jana z Mandeville zawarte w poszczególnych rękopisach albo też w inkunabułach i drukach nowożytnych. Liczba tych przedsięwzięć edytorskich wzrasta od 2 połowy XX stulecia. Oprócz edycji dawnych przekazów tekstu *Księgi* dokonywane są jego tłumaczenia na współczesne języki albo modernizacje. W badaniach nad dziełem Jana z Mandeville dość istotną rolę spełniają wydania oparte na jednym czy kilku rękopiśmiennych przekazach, zaliczanych do wersji insularnej albo kontynentalnej. Oczywiście bardzo ważne są edycje krytyczne dokonane na podstawie reprezentatywnej grupy tekstów należących do jednej albo drugiej z podstawowych wersji *Księgi*⁶. Dotychczas opracowano wydanie wersji insularnej grupy A (Christiane Deluz, 2000 r.)⁷. Michèle Guéret-Laferte i Laurence Harf-Lancner opublikowały tekst Jana z Mandeville zapisany w niezwykle interesującym i luksusowym pergaminowym kodeksie rozpoczynającym się od słów „Ce livre est de merveilles du monde”. Zawiera on sześć innych opisów podróży po krajach Wschodu — pełnych cudowności (*merveilles*). Powstał w 1410 r. na zamówienie księcia Burgundii Jana bez Trwogi (zm. 1419). Książę ofiarował go w 1413 r. swemu wujowi Janowi, księciu de Berry. Obecnie kodeks znajduje się w zbiorach Biblioteki Narodowej w Paryżu pod sygnaturą BnF français 2810, w edycjach oznaczany jest jako P3. Ujęto w nim francuskojęzyczne albo przełożone na francuski dzieła: Marka Polo, Odoryka z Pordenone, Wilhelma z Boldensele, Anonima (*De l'estat et du gouvernement du Grant Khan*), Jana z Mandeville, Haytona (*Fleur des estories de la terre d'Orient*) i Ricolda z Monte di Croce (*Liber Peregrinationis*). Dzieło Jana z Mandeville zapisano na foliach 141–225 *verso*. Relacje, które zostawili Odoryk z Pordenone i Wilhelm z Boldensele mają podstawowe znaczenie dla badań nad konstrukcją narracji w *Księdze Jana z Mandeville* (niżej). Kodeks jest bardzo bogato ilu-

⁶ Fery-Hue, „Jean de Mandeville,” 811–812; Jain Macleod Higgins, *Writing East: The „Travels” of sir John Mandeville* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1997), 20-25. Zob. też zestawienie zawarte w przekładzie jednego z wariantów dzieła Jana z Mandeville na polski; [Jan z Mandeville], *Podróże Jana z Mandeville*, tłum. Bartosz Marcińczak, wstęp i komentarz Bartosz Marcińczak i Jacek Sokolski (Wrocław: Oficyna Wydawnicza ATUT — Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe, 2013), 27-29.

⁷ Zob. wyżej przypis 1. Opis kodeksu Christine Deluz, „Introduction,” w Jean de Mandeville, *Le Livre des merveilles du monde*, 50-53; Michele Guéret-Laferte i Laurence Harf-Lancner, „Introduction,” w *Le Livre de Jean de Mandeville*, 79-80, 102-128 (opis miniatur), ibidem, literatura dotycząca tego kodeksu. Zob. też niżej przypis 9.

strowany, znajduje się w nim 265 miniatur o wysokiej jakości artystycznej. Siedem całostronicowych ilustracji zostało umieszczonych na początku każdego z zawartych w kodeksie dzieł. *Księgę Jana z Mandeville* ozdabiają łącznie 74 miniatury⁸. Tekst *Księgi Jana z Mandeville* zapisany w tym kodeksie należy do wersji insularnej, do grupy C, a zatem jest przekazany we francuskim kontynentalnym.

Guéret-Laferté, L. Harf-Lancner, specjalistki w zakresie francuskiej literatury wieków średnich, emerytowane profesorki związane z uniwersytetami w Rouen (Guéret-Laferté) i Paryżu (Harf-Lancner: Sorbonne nouvelle-Paris 3) poprzedziły edycję *Księgi* dość obszernym wstępem, rozważając zagadnienia związane z identyfikacją autora, układem jego dzieła, źródłami, z których czerpał, głównymi wątkami tematycznymi, występującymi w tekście. Edytorki, wskazawszy następnie na trzy francuskojęzyczne wersje *Księgi*, uzasadniły, dlaczego został przez nie wybrany do wydania taki a nie inny przekaz — należący do jednej z wersji. Scharakteryzowały właściwości tego przekazu, sporo uwagi poświęcając rozmieszczeniu i treści miniatur ilustrujących tekst *Księgi*. Przedstawiły także zasady, na których zostało oparte tłumaczenie na współczesny francuski. Dołączona do wstępu bibliografia zawiera w wyborze zestaw najważniejszych prac dotyczących Jana z Mandeville i jego dzieła⁹. Miejsca występujące w *Księdze* zostały ukazane na pięciu mapkach. Edycję i tłumaczenie opatrzone obszernym komentarzem, zawierającym najważniejsze odniesienia bibliograficzne (s. 631–751). Wydanie zawiera następnie wykaz wariantów tekstu (s. 753–767) oraz glosariusz występujących w nim wyrazów starofrancuskich (s. 769–795). Tom kończy indeks osobowy i geograficzny (s. 797–836) z niezbędnymi objaśnieniami, co bardzo ułatwia śledzenie i porównywanie różnych wątków narracji.

Niewiele wiadomo o autorze *Księgi/Podróży*. Jan z Mandeville (Jean de Mandeville, John Mandeville) podaje w swym dziele, że urodził się w Anglii, w miejscowości Saint-Albans i był rycerzem. W 1322 r. wyruszył, jak czytamy, na pielgrzymkę do Ziemi Świętej. W dalszej podróży dotarł do Egiptu, na Górę Synaj, do Chin, do Indii (do „królestwa księdza Jana”) oraz do innych krajów i daleko-

⁸ *Le Livre des merveilles. Les Voyages du chevalier Jean de Mandeville. Paris, Bibliothèque nationale de France, Fr. 2810, fol. 141–225*, wyd. i oprac. Eberhard König, Dieter Röschel i Gabriele Bartz, tłum. Élisabeth Agius d'Yvoire i Aude Virey-Wallon (Paris: Citadelles et Mazenod, 2022); pierwotna wersja niemieckojęzyczna wyszła w 2017 r. (Simbach am Inn: Verlag Müller et Schindler). Röschel przedstawił także opis kodeksu (s. 9-19: *Description du manuscrit*; s. 191-195: *Un manuscrit princier. Éléments codicologiques du Livre des merveilles*). Opis miniatur zdobiących tekst Jana z Mandeville opracowali König (ibidem, 167-178: *Un tournant décisif dans la peinture de manuscrits*) oraz Bartz (179–190: *Les enlumineurs*). Stan badań nad kodeksem — w bibliografii (ibidem, 196–199).

⁹ Guéret-Laferté i Harf-Lancner, „Introduction”, 7–153.

wschodnich wysp. Po powrocie opisał swą trzydziestoczteroletnią wyprawę — w zakończeniu dzieła Jan z Mandeville informuje, że stało się to w 1356 r. (w 1357 r. według innych wersji; w niektórych przekazach podany jest rok 1366)¹⁰. Część badaczy sądzi, że powróciwszy z podróży Jan z Mandeville osiadł w Liège i tam powstała *Księga*. Twierdzenia te są oparte m. in. na fragmencie kroniki *Ly myreur des hystors* autorstwa żyjącego w Liège Jeana d'Outremeuse (1338–1400). Jan z Mandeville umarł na początku lat siedemdziesiątych XIV wieku (1371?; 1372)¹¹. Dodać można, że widnieje on nie tylko jako autor *Księgi*, lecz także jako autor francuskojęzycznego *Lapidariusza*¹².

Już w XIX stuleciu zaczęto podważać wiarygodność relacji Jana z Mandeville¹³, a na początku kolejnego wieku sąd ten umocnił się. Wskazano, że autor nie odbył podróży, które opisuje. Mógł co najwyżej odwiedzić Ziemię Świętą i Egipt. Badacze wykazali, że *Księga* jest kompilacją różnych tekstów, zwłaszcza podróżniczych. Została oparta głównie na współczesnych Janowi z Mandeville dziełach. W części *Księgi* przedstawiającej trasy wiodące do Jerozolimy oraz opis Ziemi Świętej oparł się on zasadniczo na relacji niemieckiego pątnika, dominikana Wilhelma z Boldensele (*Liber de quibusdam ultramarinis partibus*; 1336). Ukazując następnie dalsze krainy sięgnął do tekstu włoskiego franciszkanina Odoryka z Pordenone (Odoricus de Pordenone, Odoricus de Foro Julii; *Itinerarium*, 1330). Jan z Mandeville miał do dyspozycji przekłady tych tekstów na francuski. W swej *Księdze* wykorzystał także inne dzieła¹⁴. Uwzględniając specyfikę

¹⁰ Zob. także analizę prologu, którą przedstawiła Michèle Guéret-Laferté; Michèle Guéret-Laferté, „Le prologue d'un pseudo-voyageur: Jean de Mandeville,” w *Seuils de l'oeuvre dans le texte médiéval*, t. 1, red. Emmanuèle Baumgartner i Laurence Harf-Lancner (Paris: Presses de la Sorbonne nouvelle, 2002), 179–200. Zob. również Guéret-Laferté i Harf-Lancner, „Introduction,” 10, 18–22.

¹¹ Zagadnienia dotyczące biografii i tożsamości Jana z Mandeville przedstawiła syntetyzująco m.in. Deluz, „Introduction”, 7–10; również Fery-Hue, „Jean de Mandeville”, 810. Zob. także Kaliszuk, „Recepcja «Podróży»”, 344–348; Krawiec, „Księga Jana Mandeville'a”, 66–67; Marciniak i Sokolski, „Wstęp,” w: [Jan z Mandeville], *Podróże Jana z Mandeville*, 14–15.

¹² Fery-Hue, „Jean de Mandeville”, 812–814. Zob. także Valérie Gonter-Lauze, *Sagesses minérales. Médecine et magie des pierres précieuses au Moyen Âge* (Paris: Classiques Garnier, 2010), 36–40, 142–145, 245–288 (tłumaczenie na współczesny francuski).

¹³ Istotna w tym kontekście była praca Alberta Boveschena: Albert Boveschen, „Untersuchungen über Johann von Mandeville und die Quellen seiner Reisebeschreibung”, *Zeitschrift der Gesellschaft für Erkunde* 25 (1888): 177–306; też jako *Die Quellen für die Reisebeschreibung des Johann von Mandeville* (Berlin: W. Parmetter, 1888).

¹⁴ Zob. np. skrótove ujęcie zagadnienia w Krawiec, „Księga Jana Mandeville'a — fikcja i rzeczywistość”, 65–66.

Wykaz źródeł wykorzystanych przez Jana z Mandeville podaje Boveschen (zob. wyżej przypis 14) oraz m.in. Deluz, *Le Livre de Jehan de Mandeville: une „géographie” au XIVe siècle*, 429–491, oraz ibidem, 39–72. Autorka w zasadniczej mierze oparła się na zestawieniu, które podał George F.

epoki średniowiecza, badacze zaczęli postrzegać *Księgę* nie jako plagiat lecz — coraz wyraźniej — jako pracę powstałą w wyniku powtórnej redakcji czy przeróbki wspomnianych wyżej dzieł¹⁵. Wskazano, że można ją traktować jako opowieść z zakresu geografii — „geografii cudowności” — która w tej konwencji łączy opis drogi jerozolimskiej z prezentacją krain Wschodu¹⁶. W coraz szerzej podejmowanych badaniach *Księga Jana z Mandeville* niejako ujawnia swą oryginalność (mimo jej charakteru „przeróbkowego”). Zawiera bowiem ważne, by tak określić, idee geograficzne dotyczące m.in. geografii podróży i kulistości Ziemi. Ukazuje możliwości dotarcia do najbardziej odległych obszarów (sugerując, że można Ziemię przemierzyć dookoła różnymi środkami transportu). Przedstawiony w *Księdze* obraz świata (*imago mundi*) zadziwiający cudownościami (*mirabilia mundi*) niewątpliwie fascynował niegdyś czytelników¹⁷.

Warner: *The Buke of John Maundevill, Being the Travels of Sir John Mandeville, Knight 1332–1356: A Hitherto Unpublished English Version from the Unique Copy (Egerton Ms. 1982) in the British Museum*, wyd. razem z tekstem francuskim George F. Warner (Westminster: Roxburghe Club, 1889).

¹⁵ Zob. zwłaszcza Christiane Deluz, „Le Livre de Jean de Mandeville (1356) plagiat ou réécriture?,” *Comptes Rendus de l’Académie des Inscriptions et Belles Lettres* 133 (1989), 394–403. Syntetyzujące ujęcie w Krawiec, „Księga Jana Mandeville’a — fikcja i rzeczywistość,” 67–68, 71–72.

¹⁶ Na traktowanie *Księgi* w perspektywie geograficznej wskazuje tytuł pracy Deluz (*Le Livre de Jehan de Mandeville: une „géographie” au XIVe siècle*). Zbieżność występująca w dziele Jana z Mandeville między opisem (pseudo) podróży a geografią ukazała Marianne O’Doherty na przykładzie łacińskiego tłumaczenia dzieła (tzw. wulgaty); Marianne O’Doherty, „Convergence entre récit de voyage et géographie. La version latine „Vulgate” du Livre Jean de Mandeville,” w *Le Voyage au Moyen Âge. Description du monde et quête individuelle*, red. Damien Coulon i Christine Gadrat-Ouerfelli, (Aix-en-Provence: Presses Universitaires de Provence. Aix-Marseille Université, 2017), 29–46. W artykule autorka odczytuje, podobnie jak Deluz, dzieło Jana z Mandeville jako swego rodzaju „geografię” („Lire la version Vulgate Latine comme «Geographie» au Moyen Âge”, tamże, 36–41).

Odnośnie do miejsca Jerozolimy w zawartym w *Księdze* „obrazie” geograficznym i opisu drogi jerozolimskiej zob. Christine Deluz, „Jérusalem «coeur et milieu de toute la terre du monde» (Le Livre de Jean de Mandeville)”, w *Le myth de Jérusalem du Moyen Âge à la Renaissance*, red. EvelyneBerriot-Salvadore, ([Saint-Etienne:] Publications de l’Université de Saint-Etienne: 1995), 91–100. Zob. także Wojciech Mruk, „Drogi z Europy do Ziemi Świętej ukazane w XIV-wiecznej relacji Johna Mandeville’a”, *Peregrinus Cracoviensis* 1(1995), 139–146.

Zob. również — w szerszej perspektywie — obszernie komentarze do prezentacji tekstu dzieła Jana z Mandeville, wydanej i zmodernizowanej językowo na podstawie francuskojęzycznego druku z ok. 1520 r.; Xavier Walter, *Avant les grandes découvertes. Une image de la Terre au XIVe siècle. Le Voyage de Mandeville* (Roissy-en-France: Alban, 1997). Autor wskazuje m. in., że dzieło Mandeville’a zawierało sumę wiedzy geograficznej, dzięki której można było dokonywać wielkich odkryć w 2 połowie XV i w XVI wieku. Jest to, zaznaczmy, osąd zbyt daleko idący.

¹⁷ Zob. Christiane Deluz, „L’originalité du Livre de Jean de Mandeville”, w *Jean de Mandeville in Europa. Neue Perspektiven in der Reiseliteraturforschung*, red. Ernst Bremer i Susanne Röhl (München: Wilhelm Fink, 2007), 11–18. Autorka stwierdziła: „Telle est donc, je pense, l’originalité

Edycja, którą opracowały Michéle Guéret-Laferté i Laurence Harf-Lancner, pozwala zrozumieć tę fascynację (wyrażającą się, jak wiadomo, bardzo dużą liczbą manuskryptów zawierających tekst *Księgi*, jak i bardzo licznymi wydaniem drukowanymi). Zwraça także uwagę na inny, ważny aspekt funkcjonowania dzieła Jana z Mandeville w dawnym odbiorze czytelnicy. Guéret-Laferté i Harf-Lancner opublikowały bowiem wersję tekstu *Księgi* zawartą, jak wiadomo, w jednym z najpiękniej iluminowanych kodeksów średniowiecznych, podkreślając tym samym znaczenie strony ilustracyjnej dla przekazu treści tego dzieła.

Sygnalizując zasięg recepcji treści *Księgi Jana z Mandeville* Guéret-Laferté i Harf-Lancner wskazują na trzy przykłady zaczerpnięte z różnych „rejestrów”: na zeznania, które przed Inkwizycją złożył Domenico Scandella zwany Menocchio, na dzieło Christine de Pizan *Chemin de longue estude* oraz na prolog do *Pantagruela* Ralelais’ego. W każdym z tych tekstów dostrzega się wyraźny wpływ lektury *Księgi*, przy czym szczególnie godny uwagi jest przypadek Menocchia, który przeanalizował Carlo Ginzburg w znanym opracowaniu¹⁸. Przykłady wskazują na znaczenie dzieła Jana z Mandeville w kształtowaniu wyobrażeń o świecie w czasach późnego średniowiecza i wczesnej nowożytności. Niejako także podkreślają znaczenie badań nad *Księgą* i jej autorem. Do zagadnienia recepcji tego dzieła badaczki wracają w bardziej systematycznym i syntetyzującym ujęciu w dalszej partii wstępu¹⁹.

Ukazując zagadnienia dotyczące biografii Jana z Mandeville, Guéret-Laferté i Harf-Lancner dokonują weryfikacji dotychczasowych stwierdzeń i opinii na ten temat. Dochodzą do wniosku, że jego pobyt w Liège oraz identyfikacja tej postaci z Janem de Bourgogne, tamtejszym lekarzem i autorem traktatu o zarazie, jest

du *Livre* de Mandeville, récapitulation du savoir antique et ouverture sur des perspectives nouvelles dans un récit qui fait agréablement voyager son lecteur”; ibidem, 16. Tak więc, według Deluz, oryginalność dzieła Mandeville’a polega na tym, że streszcza ono wiedzę antyczną w zakresie geografii i jest otwarte na owe perspektywy w tym właśnie zakresie. Badaczka wskazuje przy tym na walory literackie *Księgi*.

Christiane Deluz zaznaczyła motyw podróży dookoła świata, obecny w *Księdze*, w tytule swego tłumaczenia na francuski tego dzieła. Tłumaczenie zostało dokonane na podstawie wydania krytycznego, które opracowała (Jean de Mandeville, *Le Livre des merveilles du monde*). Tytuł tłumaczenia: Jean de Mandeville, *Voyage autour de la Terre*, tłum. i komentarz Christine Deluz (Paris: Les Belles Lettres, 2004). Pierwsze wydanie tego tłumaczenia ukazało się w 1993 r.

Zob. także Adam Krawiec, „Do Jerozolimy, na kraniec świata i dalej: motyw drogi w «Księdze Jana Mandeville’a»,” w *Mit początku, mit drogi. Analiza historyczna, społeczna i kulturowa*, red. Bożena Płonka-Syroka, E. Rudolf (red.) (Wrocław: Arboretum, 2010), 233-234.

¹⁸ Carlo Ginzburg, *Ser i robaki. Wizja świata pewnego młynarza z XVI w.*, tłum. Radosław Kłos (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1989). Praca Ginsburga ukazała się po włosku w 1976 r.

¹⁹ Guéret-Laferté i Harf-Lancner, „Introduction”, 94-99.

bardzo wątpliwa. Opiera się na przekazach Jana d'Outremeue, który przejawiał skłonność do konfabulacji. Inne źródła mówiące o pobycie Jana z Mandeville w Liège pochodzą z późniejszych czasów (najwcześniejsze z połowy XV w.). Nie ma natomiast powodu by powątpiewać w angielskie pochodzenie autora *Księgi*. Nawet gdyby miano Mandeville było pseudonimem, to występowanie tego nazwiska na Wyspie jest dobrze poświadczone w średniowieczu. Autorki wstępu wskazują na miejsca w *Księdze*, które mogą potwierdzać to pochodzenie. To, że Jan z Mandeville pisał po francusku (w odmianie anglo-normandzkiej), nie jest czymś dziwnym — był to w jego czasach język elit angielskiego społeczeństwa. Badaczki nie są przekonane co do rycerskiego statusu autora *Księgi*. Liczba wykorzystanych przez niego źródeł, widoczne w prologu do *Księgi* okresy retoryczne oraz inne znamiona literackie dzieła, wszystko to zdaje się świadczyć, że przynależał do kleru²⁰. Swoje dzieło spisał jednak nie po łacinie, ale w języku, który był bardziej znany i zapewniał szeroki krąg odbiorców. Wykształcenie Jan z Mandeville zdobył prawdopodobnie w opactwie benedyktyńskim w Saint-Albans²¹. Michèle Guéret-Laferté i Laurence Harf-Lancner podkreślają pewne szczegóły odnoszące się do źródeł, które wykorzystał Jan z Mandeville, a mające, jak stwierdzają, znaczenie dla dociekań nad jego biografią. Zasadnicza treść *Księgi* jest oparta, jak wiadomo, na relacjach Wilhelma z Boldensele i Odoryka z Pordenone, przetłumaczonych na francuski. Obydwa teksty przełożył w 1351 r. Jan le Long, mnich benedyktyński z klasztoru Saint-Bertin w Saint-Omer, prawdopodobnie (czy raczej „najprawdopodobniej”) w okresie swojego pobytu na studiach w Paryżu. Autorki wstępu przypuszczają, że z tymi „świeżymi” dokonaniem (warto przypomnieć, że *Księga* powstała kilka lat po tych translatorskich dokonaniach) Jan z Mandeville zapoznał się właśnie w Paryżu, gdzie mógł studiować²². Oczywiście jest to hipoteza równie prawdopodobna jak ta, że przekłady wspomnianych tekstów autor *Księgi* miał do dyspozycji w bibliotece opactwa

²⁰ Tamże, 15: „Rien ne confirme qu'il était chevalier et, comme nous le disions, la masse de connaissances livresques mobilisées pour la rédaction du *Livre* inclinerait à penser plutôt qu'il appartenait à la clergie”. Autorki w tym kontekście przywołują także hipotezę Deluz o „nowym klerze” (*la „nouvelle clergie”*; Deluz, *Le Livre de Jehan de Mandeville: une „géographie” au XIVe siècle*, 71–72).

²¹ Guéret-Laferté i Harf-Lancner, „Introduction”, 16.

²² *Ibidem*, 17: „Peut-on supposer que Mandeville soit lui-même venu à Paris pour mettre à profit les richesses de l'une ou l'autre de ses bibliothèques monastiques?”. Autorki wstępu przywołują następnie przypuszczenie Josephine Bennett, że jakiś syn albo brat Tomasza Mandeville'a, kapłana, studiował w Paryżu. Mógłby to być autor *Księgi* (Bennett, *The Rediscovery of sir John Mandeville*, 184–204).

Domniemanie, które wypowiedział Michael C. Seymour, że Jan z Mandeville i Jan le Long to ta sama osoba, autorki uważają za mało prawdopodobne; *ibidem*, przypis 2

w rodzinnym Saint-Albans — i tam właśnie opracował swoją *Księżę*²³. Guéret-Laferté i Harf-Lancner z dużą dozą ostrożności podchodzą zatem do wcześniej formułowanych stwierdzeń na temat okoliczności, w jakich powstało dzieło Jana z Mandeville. Należy podkreślić, że unikają ryzykownych, choć efektownych i „nęących” stwierdzeń, nie mających oparcia w solidnie przeprowadzonej analizie źródeł. Stąd też powątpiewają w słuszność hipotezy, że autor *Księgi* nie podróżował co prawda na daleki Wschód, lecz jednak odbył pielgrzymkę do Jerozolimy oraz odwiedził Konstantynopol i Egipt. Według nich i ta pierwsza część dzieła (przedstawiająca Ziemię Świętą, Konstantynopol i Egipt) została ułożona na podstawie lektur i nie nosi śladów rzeczywiście odbytej przez autora pielgrzymki²⁴.

We wstępie została oczywiście podjęta kwestia dwóch podstawowych wersji *Księgi*, prowadząca do pytania, w jakiej odmianie francuskiego powstał archetyp. Niektórzy badacze (np. Josephine Bennett) stwierdzają, że starsza jest wersja wyspowa — i że ta właśnie pochodzi od archetypu anglo-normandzkiego. Inni (np. Guy de Poerck) sądzą, że pierwiej powstała wersja kontynentalna — jak wiadomo najstarszy zachowany rękopis *Księgi Jana z Mandeville* (rękopis P 13, wyżej wspomniany) reprezentuje tę wersję; niektóre inne manuskrypty mogą świadczyć na korzyść hipotezy. Na podstawie swych badań prowadzonych w związku z wydaniem krytycznym wersji wyspowej, Christiane Deluz doszła do wniosku, że archetyp *Księgi* został spisany w Liège w 1356 r. w anglo-normandzkim i od niego wywodzi się wersja insularna rozprzestrzeniona w Anglii; niejako w ramach tej wersji dokonano następnie tłumaczenia na francuski kontynentalny. Niezależnie od tego tekst archetypu został przełożony na francuski kontynentalny, co z kolei dało początek wersji kontynentalnej. Tak więc starsza jest wersja insularna. Guéret-Laferté i Harf-Lancner, przytaczając te stwierdzenia, dochodzą do wniosku, że obecnie (2023) nie sposób przekonująco rozstrzygnąć, która z dwóch podstawowych wersji jest starsza, zwłaszcza, że nie ukazała się jeszcze edycja krytyczna wersji kontynentalnej²⁵.

²³ Ibidem, 17–18: „Toutefois, rien n’empêche de penser que c’est à St Albans qu’il rédige son *Livre* puisqu’on sait que les ouvrages circulaient beaucoup entre les abbayes, a fortiori appartenant au même ordre”.

²⁴ Ibidem, 14–15. W podsumowaniu tej kwestii czytamy, że relacje pielgrzymie były zazwyczaj kopiowane jedne od drugich, znajdują się w nich te same informacje, jednakże „les récits d’authentiques pèlerins laissent toujours percer, à un moment ou à un autre, une réflexion originale témoignant de leur sensibilité et d’une expérience vécue. On ne trouve rien de tel chez Mandeville, ce qui pourrait bien en faire un „armchair traveller” autant que le lecteur auquel il s’adresse”.

Wątpliwości auterek wstępu podziela także część innych badaczy zagadnienia.

²⁵ Ibidem, 66–72. W podsumowaniu czytamy: „Dans l’attente de pièces décisives au dossier (l’édition critique de la version continentale par Susanne Röhl), la question de antériorité de l’une ou

Edytorki wnikliwie przedstawiają strukturę *Księgi*. Zwracają uwagę na to, jak Mandeville „wprowadzał” do swojej narracji materiał znajdujący się w innych dziełach, tworząc z zaczerpniętych wiadomości „opowieść geograficzną” w konwencji podróżniczej. Badaczki charakteryzują „sztukę opowiadania” (*l’art du conteur*), która „wciągała” czytelników²⁶. Mandeville ukazuje obraz świata zróżnicowany pod względem wierzeń i obyczajów istniejących w krainach, które „nawiedził” — a których cechami wyróżniającymi są znajdujące się w nich mirabilia osnute legendami, takimi jak o córce Hipokratesa, o Przepaści Satalia oraz o Zamku Krogulca. Guéret-Laferté i Harf-Lancner przedstawiają wnikliwe uwagi na temat tych legend²⁷. Znakami różnorodności, by tak rzec, kulturowej świata są alfabety, w których różne nacje wyrażają swą mowę. W wersji insularnej i kontynentalnej znajdują się graficzne z obrazowania sześciu alfabetów: greckiego, egipskiego, hebrajskiego, saraceńskiego, perskiego i chaldejskiego. Autorki wstępu do *Księgi* analizują to zagadnienie (oczywiście rozważane przez innych badaczy) i wskazują na źródła, z których Jan z Mandeville mógł zaczerpnąć wzory graficzne oraz informacje dotyczące poszczególnych alfabetów²⁸.

Edytorki wybrały do publikacji przekaz dotychczas niewydany na podstawie wspomnianego manuskryptu BnF fr. 2810(P3). Ich wysiłek naukowy przynosi bardzo ważne uzupełnienie prac nad edycją całości wersji insularnej. Tekst oryginału, dość obszerny, liczący 73 rozdziały, zawiera interesujące dodatki, niewystępujące w innych przekazach należących do tej wersji. Należy zaznaczyć, że w zakończeniu ostatniego rozdziału znajduje się apokryficzny żywot św. Albana²⁹ z Werulamu (męczennika z Brytanii, pol. III w.). Wydanie jest dużym osiągnięciem naukowo-edytorskim, pozwalającym na pogłębione badania nad grupą C i wersją insularną (zwłaszcza w aspekcie porównawczym z edycją krytyczną grupy A). Michèle Guéret-Laferté i Laurence Harf-Lancner ukazały istotny związek między tekstem *Księgi* a ilustracjami, które zawiera wspomniany tekst. Szczególnie interesująca jest porównawcza analiza tego zagadnienia w odniesieniu do miniatur zdobiących w tym samym kodeksie dzieło Marka Polo

de l’autre des deux versions demeure en suspens”. Wspomniana w tekście hipoteza wysunięta przez Deluz została przez nią ostatecznie sformułowana we wstępie do wydania krytycznego wersji insularnej; Deluz, „Introduction”, w : Jean de Mandeville, *Le Livre des merveilles du monde*, 33–36, 81.

²⁶ Guéret-Laferté, Harf-Lancner, „Introduction”, 55–65.

²⁷ Ibidem, 46–55.

²⁸ Ibidem, 84–92. W podsumowaniu zagadnienia: „Mais pour Mandeville, ébloui par la variété et la différence des hommes, des terres, et des cultures, il ne s’agit nullement d’une malédiction [vide Wieża Babel — L. W.] mais d’une merveille fascinante; l’adjectif „divers” et le substantif „diversité” donnent bien la clé de son œuvre” (ibidem, 92).

²⁹ Analiza tych zagadnień ibidem, 72–79, 92–94.

i w odniesieniu do tradycji ikonograficznej dotyczącej przedstawienia „realiów” Orientu³⁰. Wydaje się jednak, że edycja zyskałaby na „wyrazistości”, gdyby w tekście krytycznym było oznaczone miejsce, w którym każda z miniatur — opisyanych we wstępie — występuje. Oczywiście w katalogu miniatur zamieszczonym we wstępie znajdują się odnośniki do numeracji kart kodeksu, lecz każdorazowe odszukanie takiej czy innej lokalizacji w edytowanym tekście nie jest zbyt łatwe (wymaga nieco cierpliwości).

Równoległe do oryginalnego tekstu *Księgi* tłumaczenie pozwala uchwycić sens różnych wyrazów i zwrotów w niej występujących. Guéret-Laferté i Harf-Lancner opracowały edycję, która, by się tak wyrazić, poszerza perspektywę badań nie tylko nad dziełem Mandeville’a, ale także nad średniowieczną kompilacyjną „narracją” geograficzną oraz m.in. nad średniowiecznymi wyobrażeniami dotyczącymi różnorodności i „atrakcyjności” świata. Ważnym wkładem w badania nad tekstem jest obszerny i erudycyjny komentarz, podsumowujący — w sposób właściwy dla tego rodzaju ujęcia — stan dotychczasowej wiedzy na temat źródeł, które posłużyły do konstrukcji różnych partii *Księgi*, jak i na temat szczegółów, w które obfituje narracja³¹.

³⁰ Ibidem, 101–102 oraz 103–128 (opis poszczególnych miniatur).

³¹ Na zakończenie warto dodać, że we Francji (jak i w wielu innych państwach) nie został wdrożony system „punktacji” — mierzący „wydajność” pracowników naukowych i określający dla nich „normy produkcyjne”. Ukazuje się tamże wiele znakomitych edycji, wymagających długotrwałego wysiłku badawczego, nieograniczonego wymogiem „produkcji slotów”. Do tych znakomitych edycji należy także ta przedstawiona w niniejszym tekście.